

ЗНАЧЕННЄВА СТРУКТУРА КОНЦЕПТУ В СИСТЕМІ МОВНОЇ СЕМАНТИКИ

У вітчизняній та зарубіжній лінгвокогнітології особливої актуальності набуває проблема співвідношення концепту і лексичного значення слова. Ці питання досліджуються багатьма вітчизняними і зарубіжними лінгвістами: В. Кононенко, Л. Грузберг, Ю. Степановим, А. Приходьком, З. Поповою, Й. Стерніним. Розв'язанню проблеми змістового насичення концепту, його текстотворчих властивостей та етнолінгвістичних присвячено також праці Л. Чернейка, Н. Мех, О. Хомчак та ін.

Традиційно мовним значенням вважають відношення мовного знака до позначуваних об'єктів або до їх відображення в свідомості. Якщо виходити з так званого семантичного трикутника Г. Фреге [11, с. 33], то під значенням мовного знака розуміють існуючий у свідомості зв'язок між фонетичним звучанням і денотатом (референтом) та смислом (сигніфікатом). Розрізняють сигніфікативне і денотативне значення. Сигніфікативне значення – це відношення знака до відображення предмета в свідомості. Денотативне значення – це відношення між знаком і сигніфікатом, узятими разом, до денотата. Отже, “сигніфікативне значення – це вищий ступінь відображення дійсності в свідомості людини, той же ступінь, що й поняття. Значення слова відбиває загальні і водночас істотні ознаки предмета, пізнані в спільній практиці людей. Значення слова тяжіє до поняття, як до своєї границі” [11, с. 102].

Метою нашої статті є пояснення корелятивних зв'язків між вербальним простором концептів і семантикою мови, а також їх інтерпретацію в контексті діалектичної єдності, елементи якої протиставляються між собою і зумовлюють один одного.

На нашу думку, дискретність (роздільність мовної семантики, а також можливість одержувати зі сполучення двох простіших знаків один складніший) можна протиставити єдиному можливому синкретизму концепту. Якщо однією з властивостей будь-якого мовного знака є його подільність, то “членування” концепту шкодить самому концепту і руйнує його. Наприклад, важко уявити концепт *Дніпро* без класичної шевченківської строфи: *Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолю верби гне високі, Горами хвилю підійма*.

Наведений вище контекст передає мовними засобами певну картину природи, а саме: картину розбурханого сильним вітром Дніпра та його берегів. Ця картина може сприйматися людиною одночасно й миттєво у всій її складності. Автор змалював цей пейзаж окремими словами, які начебто розкладають на частини синкретичне (нерозчленоване) сприйняття, причому словами він відтворює не лише зорові відчуття (*широкий Дніпр, високі верби, гне додолю, підійма хвилю горами*), а й слухові (*реве, стогне, завива*) (ім підпорядковані також додаткові поетичні засоби – алітерація). Адресат сприймає об'єднані за мовними правилами слова таким чином, що в його свідомості виникає уявлення синкретичної картини природи.

Крім того, одні й ті ж слова мови можуть використовуватися для передачі різного людського досвіду, а концепт, позначений тим чи тим словом, узагальнює ментальний досвід. Звертаючись до попередніх рядків, відзначимо, що поет назвав *широким* Дніпро, але *широким* може бути і *шлях*, і *посмішка*, і *стрічка*, і *світ*, і *жест*, і *розуміння*. Кобзар ужив слово *хвиля* в значенні “водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні”, але це слово може мати й інші значення, пор.: *зелені хвилі хлібів, хвилі рожевого світла, хвилі чарівних звуків, хвилі кучерів на голові, хвиля гніву, хвиля відчуженості* тощо. Тобто, звукові комплекси, оформлені відповідно до лексичних, орфоепічних,

акцентуаційних та інших норм, є словом, але не кожне слово може бути концептом, зокрема й поетичним.

Мовні значення називають “відчуженим мисленням”, оскільки вони “перетворилися в типові знання, відомі всім мовлянам певного колективу і використовувані ними як засіб оформлення і передачі думки. Різниця між мовними значеннями і значеннями логічних форм полягає в тому, що мислення спрямоване на пізнання об’єктивної дійсності і досягнення істини, а мовна діяльність передусім спрямована на формування думки та її передачу іншим учасникам мовного спілкування” [11, с. 105].

Мовознавці, які роблять спробу окреслити відмінність між концептом і значенням й описати їх співвідношення, відзначають: “Психофізіологічна основа концепту – певний чуттєвий образ, до якого “трикріплені” знання про світ, що складають зміст концепту. Значення слова (семема) є сукупністю семантичних компонентів (сем)” [9, с. 57-58], і далі: “Вичленовуючи й описуючи семемами, а в їх складі – семми, установлюючи системні відношення між семемами за семемами в рамках семантики, лінгвіст повинен розуміти, що це ще не самі концепти з концептосфери, це лише окремі складники, репрезентовані тією чи тією семемою чи семою” [9, с. 58]. На думку О. Падучевої, “вживаючи термін концептуальна структура, ми не маємо на увазі, що ця структура обов’язково відмінна від семантичної, йдеться тільки про те, що ця структура співвідноситься з фрагментом реальності” [8, с. 190]). Таке розмежування понять “значення” та “концепт” найчастіше спостерігаємо і в сучасній українській лінгвістичній літературі: “зміна поняття значення на поняття концепту засвідчує зміну орієнтації від трактування смислу як абстрактної сутності, репрезентація якої не пов’язана з мовцем і адресатом, до його інтерпретації як ментальної сутності, що з’єднує зовнішній світ із внутрішнім світом людини” [5, с. 25]. Пор. також у О. Хомчак: “як знаряддя втілення думки, мова одночасно виступає в якості дзеркала національної культури; мовні одиниці різних рівнів відбивають зміст, що відображає тією чи іншою мірою умови життя народу” [14, с. 379].

Дослідники порушують низку питань, пов’язаних із співвідношенням концепту й слова. При цьому виокремлюють три основні відмінності між словом і концептом: 1) внутрішній зміст слова – це його семантика плюс конотації (тобто сукупність сем і лексико-семантичних варіантів плюс експресивна / емоційна / стилістична забарвленість, оцінність тощо), а внутрішній зміст концепту – це своєрідна сукупність смислів, організація яких істотно відрізняється від структури сем і лексико-семантичних варіантів слова; 2) концепт характеризує антиномічність, де під антиномією автор традиційно розуміє сполучення двох взаємосуперечливих суджень про той самий об’єкт, кожне з яких істинне щодо цього об’єкта і кожне з яких допускає однакове переконливе логічне обґрунтування; 3) у формуванні концептів істотним є нехарактерне для слова суб’єктне начало; суб’єктний чинник є одним із імпульсів зміни (руху) концепту і зумовлює більшу динамічність концепту порівняно зі словом [10].

Особливої актуальності набуває проблема лінгвокультурної цінності концепту, якщо розглядати його у ланцюжку “*поняття – слово – образ – символ – архетип – смисл*”. На думку А. Приходька, “лінгвокультурна цінність концепту – знання, образи й асоціації, що нашаровуються на поняття через знаковий код мови, а тому вони є глибоко інтеріоризованими в кожній мовленнєвій особистості, оскільки відомо, що мова є “надбудовою нашої культури” [10, с. 62]. Прикметно, що назви рослинних реалій, такі, наприклад, як *береза, дуб, верба, горобина, липа, калина, тополя* тощо мають розширену семантику, співвідносяться з цілим комплексом естетичних асоціацій, які не збігаються в різних мовах, а багато з цих слів є яскравими національними символами. “Поява символічних ореолів означає відоме нарощення смислу слова, гіперсемантизацію, що зумовлене як усім життям народу, природою, що його оточує, так і фольклором, літературою, живописом, музикою” [7, с. 79].

Як зауважує В. Маслова, “слово – це свого роду “банк даних”, який можна уявити собі у вигляді спіралі, тобто кіл, ніби схованих одне в одному і які переходять одне в

одне” [7, с. 97]. Це семантична спіраль символу, яка містить у собі широкий спектр значень, починаючи з імпліцитних (прихованих, потенційних), тобто ніяк не виражених у слові, але які виступають невід’ємною його частиною, і закінчуючи шкалою семантичних субститутів (замісників), запрограмованою заміною одного значення іншим.

Символ і знак, як найважливіші поняття семіотичного лексикону, дійсно мають багато спільного: обидва побудовані за трикомпонентною моделлю (означуване – означення і семіотична зв’язка), вони конвенційні тощо. Але значення знака, на відміну від символу, повинно бути не лише конвенційним, але й конкретним, наприклад, дорожні знаки внаслідок своєї конкретності допомагають уникнути аварій.

Якщо сутність знака – вказати на предмет чи об’єкт реальної дійсності, то сутність символу більша: він об’єднує різні аспекти реальності в одне ціле у процесі семантичної діяльності в тій чи тій культурі.

Імовірно, знак стає символом тоді, коли його використання передбачає реакцію не на сам символізований об’єкт, а на цілий спектр вторинних конвенційних значень. Не викликає сумнівів той факт, що символ має знакову природу, а відтак йому притаманні як усі властивості знака, так і лише окремі. Символ – концепт, споріднений із образом, тому нерідко говорять про символічні образи.

Звичайно, найбільш дослідженою є народнопоетична символіка. Як слушно зауважує М. Кочерган, значення символу залежить від світоглядних традицій певного народу. Воно зумовлюється притаманними цьому народові асоціаціями, які можуть розходитися з узуальною мовною семантикою слова. В основі символу завжди лежить фонова інформація [6, с. 41].

Уважають, що результати лінгвокогнітивних досліджень дозволяють говорити про механізми людської когніції загалом і способи категоризації та концептуалізації світу зокрема. Це означає, що ключовими для когнітивної науки стають такі поняття, як категорія, картина світу, фрейм тощо. На відміну від мовної семантики, у когнітивній семантиці концепт розуміють як ментальну сутність, ідеальний об’єкт, що існує в психіці, як категорію свідомості, що зберігає інформацію про певний фрагмент дійсності. Тому за умови адекватного сприйняття символ і концепт виступають у такому співвідношенні: “знак – символ – концепт – трансформація концепту”, тобто концепт стоїть над знаком і над словом-символом.

Оскільки концептуальна сутність поняття, імені усвідомлюється як “основна умова їх адекватного сприйняття”, “ідея, що містить у собі певний підхід до дійсності” [13, с. 593], отож як абстракція, їх вивчення в прагматичному аспекті – через слово, образ – вимагає поглибленого дискурсного аналізу на основі етнолінгвістичних характеристик, одержаних різними шляхами, зокрема й через ланцюжок “поняття – слово – образ – символ – архетип – смисл”.

Отже, засоби реалізації можливих образно-символічних утілень концептуальних смислів напрочуд різноманітні й багатогранні, але й за таких обставин вони виявляють національно-культурне забарвлення. “З одного боку, на подібних реалізаціях позначаються загальнонародні уявлення, ментальні чинники, з іншого – конкретні символи, що відбивають абстрактні поняття в художніх образах, бодай опосередковано, нерідко в новому вигляді й формі, теж мають виразні риси національного світовідчуття” [4, с. 50].

Оскільки концепт став предметом дослідження у багатьох лінгвістичних студіях, чимало уваги приділяється описові нового методу – концептуальному аналізу. Сьогодні існує багато різновидів методу концептуального аналізу, вибір яких залежить від типологічного різновиду самого концепту, а також тієї картини світу, яку він репрезентує.

На думку В. Кононенки, концептуальний аналіз принципово відрізняється від семантичного. Якщо семантичний аналіз передбачає перерахування набору значень того чи того слова в його зв’язках чи відношеннях з іншими словами, то аналіз концептуальний має на меті встановлення смислу, навколо якого групуються слова, категорії, ширше

кажучи, знання [4, с. 6]. Нам імпонує думка вченого про обов'язкове співвідношення змісту концепту з текстом.

Отже, концепт, як і слово, наділений денотативною та сигніфікативною семантикою, оскільки засобом його матеріального вираження є слово. Проте розрізнення семантики слова і семантики концепту, безперечно, відбиває реальну дійсність, тому сучасне мовознавство підходить до аналізу функціонування концепту через поняття “концептосфера” та “концептуальний простір, використовуючи їх як альтернативні мовні семантики. На нашу думку, дискретність (роздільність мовної семантики, а також можливість одержувати зі сполучення двох простіших знаків один складніший) можна протиставити єдиному можливому синкретизму концепту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдукова В. К вопросу о логическом анализе языка (на примере концептосферического поля власти) / В. Гайдукова // Русский язык. – 2000. – № 15/45. – С. 8 – 13.
2. Грузберг Л.А. Концепт / Л.А. Грузберг // Стилистический энциклопедический словарь русского языка: [под ред. М.Н. Кожинной]. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 181 – 184.
3. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В.В. Жайворонок // Мовознавство: науково-теоретичний журнал; [ред. колегія: В.Г. Склярєнко (голов. ред.), О.О. Тараненко (заст. гол. ред.) та інші]; Видавн. дім “Академперіодика” НАН України. – 2004. – № 5-6. – С. 23 – 35.
4. Кононенко В. Концепти в етнолінгвістичному аспекті / В. Кононенко // Етнолінгвістичні студії. 1. – Житомир: “Полісся”, 2007. – 206 с.
5. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / М. Кочерган // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24 – 29.
6. Кочерган М.П. Національні семантичні асоціації та символи в контексті міжкультурної комунікації / М.П. Кочерган // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету [ЛІНГВАПАКС – VIII]. – Серія: Філологія. Педагогіка. Психологія. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2000. – Випуск 3а. – С. 39-42.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: [учебное пособие для студентов высших учебных заведений] / В.А. Маслова. – М.: Academia, 2001. – 208 с.
8. Падучева Е.В. Метафора и ее родственники / Е.В. Падучева // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой / [отв. ред. Ю.Д. Апресян]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 187 – 203.
9. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2001. – 192 с.
10. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
11. Семчинський С.В. Загальне мовознавство: [видання друге, перероблене і доповнене] / С.В. Семчинський. – К.: АТ “ОКО”, 1996. – 416 с.
12. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю.С. Степанов. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
13. Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичёв и др.]. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия. – 1989. – 815 с.
14. Хомчак Е.Г. Культурно-историческое пространство концепта лень / Е.Г. Хомчак // Новое в славянской филологии. Серия: “Славянский мир”: [сборник статей] / [отв. ред. М.В. Пименова]. – Севастополь: Рибэст, 2009. – Вып. 4. – С. 379 – 385.